

Cognition, communication, discourse, 2023, 26: 123-139

<https://periodicals.karazin.ua/cognitiondiscourse>

<http://sites.google.com/site/cognitiondiscourse>

<http://doi.org/10.26565/2218-2926-2023-26-07>

Received 10.04.2023; revised and accepted 18.05.2023

КОГНІТИВНО-ЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЯ МОВИ: ОБҐРУНТУВАННЯ

Сергій Попов

доктор філологічних наук, професор,
інструктор з викладання іноземних мов,

Університет імені Сунь Ятсена
(Західна Сінганська дорога, 135, район Ханжу,
Гуанчжоу, провінція Гуандун, Китай);

e-mail: s.leon.popov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3257-6245>

Як цитувати: Попов, С. (2023). Когнітивно-еволюційна теорія мови: обґрунтування. *Cognition, communication, discourse*, 26, 123-139. <http://doi.org/10.26565/2218-2926-2023-26-07>

Анотація

Стаття присвячена обґрунтуванню когнітивно-еволюційної теорії мови, яка пропонується в межах когнітивної лінгвістики та принципом якої є головний принцип когнітивної лінгвістики «пояснення». Доводиться, що когнітивнолінгвістична потреба в цій теорії зумовлена такими негативними тенденціями в сучасній когнітивній лінгвістиці, як надмірне захоплення вивченням концептів за відсутності єдиного розуміння терміна «концепт» і підміна об'єкта когнітивнолінгвістичних досліджень вивченням не мови за допомогою мислення, а мислення за допомогою мови. У статті пропонується обґрунтування нової для когнітивної лінгвістики теорії, яка могла б пояснити механізм впливу якості мислення на якість мови, показати, чим, у свою чергу, обумовлюється якість мислення, та виявити причини відмінностей у розвитку не тільки мов, а й пов'язаних з мовами мислення та культур. У якості методологічної бази такої теорії пропонується міждисциплінарність, з чого випливає залучення до обґрунтування теорії даних антропонаук: філософії, логіки, когнітивної психології, онтопсихології, етнопсихології, психолінгвістики, нейрофізіології, нейролінгвістики, онтолінгвістики, етнолінгвістики та приматології. Доводиться переважна позитивність біологічної та, як наслідок, когнітивної еволюції. Оскільки відома теза про вплив мислення на мову виглядає не цілком доведеною, виявляється когнітивна структура, яка забезпечує якість мислення: сприйняття. Відповідно до ідеї впливу якості сприйняття на якість мислення, яка у свою чергу впливає на якість мови, виявляються три ступені сприйняття: синкретичне, поверхнєве та альтернативне. Опис кожного ступеня сприйняття супроводжується мовними та ментальними характеристиками людиноподібних мавп, дітей, сучасних первісних та давніх цивілізованих людей, а також сучасних цивілізованих людей. Доводиться, що різниці між мовами (і між культурами) обумовлені якістю сприйняття можливостей їх розвитку. Пропонується когнітивно-еволюційний алгоритм «сприйняття: синкретичне, поверхнєве або альтернативне → відповідна логічність мислення → відповідна логічність мови (відповідна логічність культури)».

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, когнітивно-еволюційна теорія мови, міждисциплінарність, антропонауки, мислення, мова, культура, сприйняття.

1. Вступ

Добре відомо, що, коли кілька десятиліть тому в західній, перш за все американській, психології стався відхід від кількадесяти років біхевіоризму, що панував у ній, і з'явилася

когнітивна психологія, в лінгвістиці намітився поворот від структуралізму, який до того часу вже майже не знаходив собі застосування (принаймні, щодо вивчення найбільш відомих мов світу), до когнітивізму як частини більш загальної когнітивної науки і, в широкому значенні, до антропоцентризму. І, звичайно, такий поворот був не випадковим (Mel'ny'chuk, 1981, s. 25). У когнітивній науці навіть проявився деякий нахил у бік біології, оскільки природа когніції пов'язується з функцією організму як біосистеми (Järvilehto, 1998, pp. 321-334).

Однією з головних відмінностей когнітивної лінгвістики від лінгвістичного структуралізму стала серйозна зміна напрямку пізнання: структуралістське питання «як?» змінилося когнітивним питанням «чому?». Так принцип пояснювальності став головним принципом когнітивної лінгвістики.

У цей час свого народження когнітивна лінгвістика мала перед собою низку альтернатив розвитку, але, на жаль, у значній частині лінгвістів цей розвиток пішов у напрямку, зворотному розмаїттю. По-перше, склалося так, що багато дослідників зосередилися тільки на одній царині: царині вивчення концептів, причому, як добре відомо, за відсутності, що досі зберігається, єдиної думки про те, що таке концепт. Тому не дивно, що багатьма вченими допускається ототожнення когнітивного та концептуального, хоча поняття когнітивного ширше за поняття концептуального. По-друге, не менш добре відомо, що дуже часто в дослідженнях концептів мова розглядається як допоміжний засіб, який застосовується в процесі вивчення ментальних структур, що означає підміну об'єкта досліджень когнітивної лінгвістики: наука про мову бачить своє завдання у вивченні мислення, а не належної їй за статусом мови. При цьому такі вчені, вважаючи, що зрозуміти особливості мислення можна тільки через мову, ясна річ, не ставлять питання якості мислення, яка невблаганним чином позначається на якості мови.

У той же час деякі лінгвісти публікують науково-популярні книги з назвами на кшталт «Чому мови є такими різними?», в яких немає навіть спроб відповісти на це питання і вся розповідь зводиться до звичайного опису міжмовних відмінностей.

Мета цієї статті – обґрунтування теорії, яка може пояснити механізм впливу якості мислення на якість мови, показати, чим, у свою чергу, обумовлюється якість мислення, та виявити причини відмінностей у розвитку не тільки мов, а й пов'язаних з мовами мислення та культур.

2. Лінгвокогнітивний принцип уваги

до даних суміжних наук: міждисциплінарність

Когнітивно-еволюційний аспект, обраний нами для обґрунтування відповідної теорії, співвідноситься з когнітивно-еволюційним підходом у такому напрямку філософії, як епістемологія, де цей підхід отримав назву «еволюційна епістемологія». Родоначальником цього напрямку в епістемології є відомий філософ ХХ століття К. Р. Поппер.

Головним принципом еволюційної епістемології є міждисциплінарність. Міждисциплінарний когнітивно-еволюційний підхід можна застосувати і до проблем лінгвістики. Навіть Ф. де Соссюр свого часу зауважував, що діяльність того, хто говорить, повинна вивчатися цілою сукупністю дисциплін, що мають право на місце в лінгвістиці лише тому, що вони пов'язані з мовою. Дж. Лакофф у свою чергу заявляє, що важливою частиною його наукової роботи є «когнітивне зобов'язання», тобто «зобов'язання узгоджувати свої пояснення людської мови з тим, що відомо про розум і мозок як з інших дисциплін, так і з нашої власної» (Lakoff, 1990, p. 40).

Звичайно, неможливо відволіктися від факту, що кожна наука має свої, тобто неуніверсальні, методи, але з цього зовсім не випливає неможливість використання лінгвістами результатів застосування таких методів.

Коли ми говоримо про мислення та мову, насамперед думаємо про такі антропонауки, як логіка та психологія. При цьому психологія розуміється в широкому сенсі, що включає науки,

похідні від неї, наприклад когнітивну психологію, онтопсихологію, етнопсихологію, і результати суміщення з нею інших наук, наприклад психолінгвістику. Ми також звертаємося до відомостей деяких інших галузей знання. Оскільки в останні десятиліття великих успіхів досягли науки, об'єктом яких є людський мозок, особливо функціональна асиметрія мозкових півкуль, що відповідають за різні когнітивні, у тому числі лінгвокогнітивні, процеси, ми залучаємо дані нейрофізіології та нейролінгвістики. З відомостей наук, які походять від лінгвістики та які виникли на стику лінгвістики з іншими науками, ми використовуємо відомості онтолінгвістики та етолінгвістики. Наводячи відомості про когнітивні особливості людиноподібних мавп, ми використовуємо дані приматології.

Слідом за переважною більшістю вчених ми визнаємо доведеною правильність гіпотези про те, що так само, як ембріональний розвиток плода повторює в основних рисах у стислому вигляді філогенетичну історію виду, розвиток мови у філогенезі повторюється в стислому вигляді в основних рисах у розвитку мови дитини. До цієї відповідності слід додати два інші показові вектори еволюції: вектор еволюції первісної людини, рівень перцептивно-логічного розвитку якої можна порівняти з передпідлітковим, і вектор еволюції когнітивно найбільш близьких до людини великих людиноподібних мавп, насамперед шимпанзе як найбільш розвинених у лінгвокогнітивному відношенні, які, як відомо, у лінгвістичному відношенні досягають рівня розвитку дворічної дитини, а в когнітивному відношенні – трирічної.

Крім того, ми продовжуємо спиратися на відомості еволюційної епістемології.

3. Еволюційна епістемологія та питання еволюції людини й мови

У цьому розділі розглянемо питання біологічно-когнітивної еволюції людини у їх відношенні до питань еволюції мови.

3.1. Від загальнобіологічного до когнітивного розуміння еволюції

Як відомо, наукове поняття еволюції – насамперед біологічне, і воно міцно асоціюється з назвою «еволюційна теорія Дарвіна». Поняття біологічної еволюції тісно пов'язане з поняттям когнітивної еволюції. За єдиною думкою епістемологів, поява на Землі близько 700 млн років тому організмів не просто багатоклітинних, а таких, що складаються з клітин різних типів, у тому числі нервових клітин і клітин головного мозку, призвела до їхньої спеціалізації на виконанні певних адаптивно цінних функцій, у тому числі когнітивних. Ці події викликали прогресивні зміни у функціях отримання, обробки та зберігання когнітивної інформації, що зазнають впливу навколишнього середовища та вдосконалюються в ході природного відбору. Ця думка зумовлює констатацію позитивності еволюції. Однак ця позитивність очевидна не для всіх.

3.2. Вирішення питання про можливість/неможливість перманентної позитивності біологічно-когнітивної еволюції

Обґрунтування нашої теорії передбачає чітке розуміння суттєвих ознак еволюції, і перманентна/неперманентна позитивність еволюції – одна з її ознак, що потребує ясності. Непозитивність еволюції часто доводиться тим, що еволюція не завжди є успішною, проте неуспішність еволюції – лише одна її сторона, і питання у тому, наскільки ця неуспішність частотна.

Не багато вчених намагаються відстоювати непозитивність еволюції як її аксіологічну нейтральність, оскільки для більшості біологів очевидно, що конкретні прояви еволюції, як правило, є позитивними. Навіть У. Матурана та Ф. Варела, які намагаються скасувати еволюційну теорію Дарвіна доведенням того, що в природі спостерігається не прогресивна еволюція, а повна пристосування адаптація (Maturana & Varela, 1992), не можуть не визнати, що адаптація покращує якість життя та, як наслідок, в цілому зберігає його, а отже, теж є

позитивною. Таким чином, еволюцію коректно визнати потенційно позитивною, що характеризується високим ступенем позитивної реалізації.

3.3. Від біологічно-когнітивної еволюції до еволюції мови

У 1983 році, тобто після 60-ти років досліджень, К. Р. Поппер заявив, що, на його переконання, першою проблемою еволюційної епістемології є еволюція людської мови та роль, яку вона відігравала і продовжує відігравати у зростанні людського знання. Слід погодитися з вченим у критиці ним традиційної теорії пізнання. На його переконання, обсерваціонізм, або бадейна теорія, – це теорія, яка стверджує, що знання можуть вливатись у баддю зовні через органи почуттів, але насправді самі організми є надзвичайно активними у придбанні знань, тому це не інформація вливається в них із навколишнього середовища, а вони самі досліджують навколишнє середовище й активно висмоктують із нього інформацію, як і їжу (Popper, 1972). З теорією К. Р. Поппера є співвідносною перцептивна концепція когнітивного психолога, основоположника екологічного підходу до перцептивної активності Дж. Дж. Гібсона, де сприйняття розуміється як безперервне вилучення інформації з довкілля (Gibson, 2014). Нескладно зрозуміти, що основна відмінність між обсерваціонізмом (бадейною теорією) та еволюційною епістемологією полягає у визнанні пасивності чи активності суб'єкта пізнання, еволюція пізнавальних здібностей якого безпосередньо пов'язана з еволюцією його мови. Проте ідея позитивної еволюції мов поділяється не всіма лінгвістами.

3.4. Подолання ідеології заперечення еволюції мов

Неприйняття ідеї мовної еволюції зумовлено щонайменше трьома причинами.

По-перше, заперечення цієї ідеї у такому її різновиді, як неприйняття ідеї подальшої (від поточного моменту) еволюції мови, зумовлено складністю сприйняття змін у такій повільній системі, як мова (особливо в частині її структури). Кожне покоління носіїв мови в основній своїй масі схильно вважати, що саме за його життя мова досягла ідеального і тому остаточного розвитку. Наприклад, як відомо, Французька Академія, створена за ініціативи кардинала А. Рішельє в 1635 році, починаючи розробку першого в історії лінгвістики нормативного словника, ставила перед собою нездійсненне завдання «впорядкувати мову раз і назавжди». У ХХ столітті ситуація покращала, але не повсюдно.

По-друге, неприйняття ідеї еволюції мов пояснюється категоричним невизнанням відмінностей між їх рівнями розвитку, оскільки це нібито може зачепити почуття носіїв тих мов, які в деяких аспектах можуть здаватися недосконалішими за інші мови. Як із жалем зауважує французький лінгвіст, президент Міжнародного товариства походження мови Б. Бічакджан, говорити про еволюцію в лінгвістиці неpolitкоректно. Вчений нагадує, що в біології цілком коректно і цілком прийнятно говорити, що придбання постійної температури тіла було великим кроком уперед з точки зору еволюції і що адаптивні переваги теплокровності переважають вигоди попереднього стану холонокровності, але якщо в лінгвістиці хтось скаже, що перехід від ергативності до номінативності є великим кроком уперед з погляду еволюції і адаптивні переваги номінативного синтаксису переважають вигоди ергативної моделі, його негайно піддадуть ніщивній критиці. Очевидно, лінгвіст має на увазі явища західної политкоректності, що є характерними насамперед для країн, які мали колонії або починалися як колонії, в яких європейська частина довгий час дискримінувала аборигенне населення, внаслідок чого за наших часів приділяє не тільки підвищену, а й нерідко перебільшену увагу неповторенню бодай у якомусь вигляді свого непривабливого минулого.

По-третє, невизнання ідеї мовної еволюції пов'язане з ще більшими та з сучасної точки зору несподіваними помилками. Так, одні з перших представників порівняльного мовознавства Ф. Бопп і потім А. Шлейхер були переконані в тому, що кожна жива мова пережила період розквіту в давнину, після чого деградує. Представники соціологічного напряму, наприклад Ж. Вандрієс, порівнювали змінну морфологію з калейдоскопом, що

нескінченно струшується. Молодограматики, а потім основоположник структуралізму Ф. де Соссюр визнавали історичні зміни мов хаотичними і, отже, випадковими, що було спростовано праякими структуралістами.

Як можна переконатися, жодна з наведених причин не може вважатись навіть в якійсь мірі вагомою для невизнання еволюції мов. І така еволюція має цілком когнітивну сутність.

4. Логіка та мова у когнітивно-еволюційному уявленні

У цьому розділі розглянемо абсолютність та відносність логічності і когнітивно-еволюційний алгоритм «сприйняття → логічність мислення → логічність мови».

4.1. Абсолютність та відносність логічності як якості логіки

Неважко помітити, що логічність мислення може бути абсолютною та відносною. Відносність логічності спостерігається при помилковості суджень, яка, однак, не означає, що сам механізм міркування виявився не силогізмом, як не означає, що зведений на пливуні будинок впав тому, що він будувався не за правилами: не за правилами було обрано місце для його будівництва, але сам будинок зводився відповідно до прийнятих стандартів, тобто згідно з прийнятою логікою будівництва. По-своєму логічною є дитяча переконаність у тому, що новорічний подарунок під ялинку кладе Дід Мороз. Загалом логічним є визнаний наївним висновок про обертання Сонця навколо Землі.

Посилена обмеженістю обсягу пам'яті відносність логічності мислення відбивається і в семантиці мови. Як відомо, лінгвістична семантика – через своє антропологічне походження та інертність розвитку – відображає наївну картину світу. Саме тому, з донаукової, наївної, точки зору, відбитій у мові, Сонце, яке сприймається як таке, що обертається навколо Землі, щодня *сходить, піднімається, досягає зеніту, сідає і заходить*. З позицій формальної логіки ми маємо всі підстави (згідно з законом достатньої підстави), не виходячи за рамки наївної моделі світу, говорити, що Сонце змінює своє становище у просторі щодо нас, а саме *сходить, піднімається, досягає зеніту, сідає і заходить*, оскільки вживання цих мовних форм повністю відповідає всім чотирьом законам такої логіки: наприклад, поява сонця червоно-жовтогарячого кольору над лінією горизонту є тотожною семантиці дієслова *підніматися*, не суперечить їй, не передбачає третього явища між поняттями «сходити» і «не сходити», і є всі підстави вжити в цій ситуації саме дієслово *підніматися*. Це приклад невідповідності логіки мови логіці наукової картини світу та доказ відносності логічності мислення та, як наслідок, мови.

4.2. Ототожнення логіки та мови (теза) та його критика (антитеза).

Синтез: когнітивно-еволюційний алгоритм «сприйняття → логічність мислення → логічність мови»

Добре відомо, що логіка і мова з самого початку були для людини близькі настільки, що найчастіше нею ототожнювалися. І першовідкривач універсальних логічних законів Аристотель, і його послідовники виходили з принципу довіри мові у її виявленні розуму, тобто вважали, що мова повністю дублює структуру думки.

Послідовна критика ототожнення логіки й мови з другої половини XIX століття здійснювалася представниками психологічного напрямку у лінгвістиці, насамперед Х. Штейнталем, потім О. О. Потебнею та іншими. Психологісти вказували на те, що не всі категорії логіки мають відповідність у мові, слово та поняття не є тотожними, не всі пропозиції можуть бути логічними судженнями, не збігається кількість граматичних та логічних членів речення, граматичні члени не мають закріпленої відповідності лише одному логічному члену, логічні описи залишають невиявленими психологічні та комунікативні аспекти мови, мова, що стихійно виникла і стихійно розвивалася, ніяк не могла розвиватися за строго вивіреними логічними схемами. У свою чергу усвідомлення не тільки невідповідності логіки та мови,

а й перебільшення значущості мови для психологічних категорій стимулювало утвердження лінгвопарадигми структуралізму, тобто техніки формально-граматичного аналізу, що не виходить за рамки мови та лінгвістики.

Однак було б неправильним вважати, що із твердженням структурної парадигми лінгвістика почала все частіше відмовлятися від будь-яких згадок про все, що пов'язано з логікою. Визнання нерідкої розбіжності логічних і мовних категорій, що суттєво підірвало авторитет лінгвістичного логіцизму, не означало неухилячливості лінгвістів до можливості застосування в лінгвістичних дослідженнях насамперед наукового апарату другого ступеня логіки, логіки математичної. Йдеться про «логічний прорив», що відбувся наприкінці ХІХ століття, коли в межах філософських напрямів неопозитивізму та емпіризму почалося логічне вивчення природних мов. Найбільш відомим у цьому сенсі є зроблений насамперед Г. Фреге, а також Б. Расселом, Л. Вітгенштейном, Р. Карнапом та іншими представниками аналітичної філософії логічний аналіз мови науки – з метою визначення меж істинного знання, але з максимальним використанням при цьому не природної мови, а символічної метамови, штучної мови логіки (ставлення якої до природної мови Г. Фреге порівнював зі ставленням мікроскопа до ока). З'явилися такі широко застосовувані тепер у лінгвістиці поняття, як пропозиція, логічні зв'язки (наприклад, кон'юнкція, диз'юнкція, імплікація, еквівалентність), оператори (зокрема, квантори), денотат і сигніфікат, інтенціонал та екстенціонал, зміст і референт.

Очевидно, що невизнання логічної еволюції мови багатьма лінгвістами є наслідком своєрідного впадання в крайність, тобто наслідком сили інерції, зумовленої тією хвилею відторгнення логіки від мови, яка більше ста років тому знесла лінгвістичний логіцизм, що перебільшено ототожнював логіку та мову, настільки рішуче, що небагато досліджень співвідношення логіки й граматики, що відбулися в ХХ столітті, звелися до демонстрації відмінностей між логічними й мовними поняттями, а такий лінгвістичний напрямок, як логічний аналіз мови, просто застосовував й продовжує застосовувати вироблені на другому ступені логіки поняття в дослідженнях такої «малологічної» природної мови. Однак констатація лінгвістами певної ідентичності логіки та мови як сфер людської когніції все ж таки має місце.

Зрозуміло, що логічність властива передусім мисленню, а не мові. Це підтверджують і лінгвісти. Згідно зі звичайною властивістю впадання в крайнощі та подальшого їх подолання шляхом компромісу, або, в термінах філософії, згідно з гегелівським законом єдності та боротьби протилежностей, де протиріччя тези та антитези вирішується їх синтезом, граматична позиція рішучого та повного невизнання логічності мови поступово пом'якшується. Спочатку ототожнені, а потім перебільшено протиставлені логіка та мова обережно зближуються знову з такою самою історичною невблаганністю, з якою подібні зближення відбувалися в науці неодноразово.

У жодному разі не ставлячи собі завдання реанімувати ототожнення логіки і граматики (логіцизм), що не відповідає реаліям, не ставлячи під сумнів можливість і необхідність застосування в лінгвістичних дослідженнях запропонованих Г. Фреге та його послідовниками логічних понять, в нашій теорії вважаємо за необхідне підкреслити необхідність вивчення не взаємодії логіки та мови, а впливу логіки як ладу мислення на мову. На наше переконання, мова не може не відчувати на собі впливу логіки, що, можливо, ніколи не призведе мову до стану остаточної логічної досконалості, але постійно її логізуватиме.

Отже, ми виходимо з ідеї, що ступінь логічності мови залежить від ступеня логічності мислення носіїв мови і навряд чи може бути обґрунтований іншими причинами, наприклад внутрішніми законами розвитку мови (некоректність поняття «саморозвиток мови», що корелює з поняттям «лінгвосинергетика», аргументовано доводиться багатьма лінгвістами). Однак когнітивно-еволюційний підхід зумовлює постановку питання й про сутність, від якої залежить логічність мислення. Цілком очевидно, що якість логічності будь-

якого висновку залежить не від якості побудови міркування-силлогізму, а від якості даних, з яких це міркування виходить. Дійсно, будинок падає тому, що не сприйнятий пливун у місці його будівництва; дитина вірить у Діда Мороза тому, що, у всьому довіряючи батькам, не сприймає іншу причину появи подарунка під ялинкою; Сонце обертається навколо Землі, при цьому *сходячи, піднімаючись, досягаючи зеніту, сідаючи і заходячи*, тому що саме такий його рух підтверджується простим зоровим сприйняттям. З цього випливає, що причину відносної або абсолютної логічності мислення слід шукати в особливостях когнітивної структури, яка поставляє вихідні дані ладу мислення – логіці, що оперує силлогізмами. Такою структурою може бути лише сприйняття.

Залежність логічності мови від логічності мислення і залежність логічності мислення від особливостей сприйняття можна подати у вигляді постійно діючого когнітивно-еволюційного алгоритму «сприйняття → логічність мислення → логічність мови», функціонування якого можна визнати основним принципом когнітивнолінгвістичної еволюції.

5. Сприйняття як найважливіша складова когніції, мотиватор якості логічності мислення та мови

У цьому розділі розкриваються сучасне когнітивнопсихологічне тлумачення сприйняття, особливо зорового, з його когнітивною функцією – категоризацією та роль у механізмі сприйняття функціональної асиметрії півкуль мозку.

5.1. Сучасна інтерпретація кореляцій відчуття, сприйняття та уявлення

Сприйняття довгий час вважалося досить автономною середньою ланкою між відчуттям та уявленням. Під сприйняттям розуміли чуттєвий образ, який формується на основі відчуттів і є основою уявлення, а також процес зазначеного формування. Сучасне бачення співвідношення відчуття, сприйняття та уявлення відрізняється від зазначеного традиційного і полягає в тому, що співвідношення відчуття та сприйняття виглядає просторовим, представленим вертикально: сприйняття знаходиться вище відчуттів, а відмінність сприйняття від уявлення не є просторовою і, отже, розташованою вертикально – це відмінність часова: уявлення відбувається пізніше сприйняття, оскільки, відтворюючи в нашій пам'яті колишні сприйняття, ми маємо уявлення про предмети.

5.2. Зір як найважливіше з почуттів та його когнітивні особливості: зорове сприйняття

Сприйняття є неможливим без участі органів чуття, і насамперед зору, який, будучи практично незатребуваним у новонародженого немовляти, надалі, у період з 2 до 5-6 місяців життя, за допомогою слухових орієнтовних реакцій, тактильних та кінестетичних, смакових, вестибулярних та інших відчуттів настільки обганяє у своєму процесі інші аналізаторні діяльності, що стає у перший ряд чуттєвих діяльностей дитини. Однак і в такому чуттєвому акті виявляються когнітивні уподобання, що дозволяють говорити вже про зорове сприйняття, а не просто про почуття зору. Як зауважив К. Р. Поппер, організми тварин винайшли очі та вдосконалили їх у всіх деталях як теорію про те, що світло у видимому діапазоні електромагнітних хвиль буде корисним для вилучення інформації з навколишнього середовища (Popper, 1972).

Інша когнітивна особливість зорового сприйняття полягає в його вибірковості: у суттєвому й для формування поняття фокусуванні на суттєвому та відволіканні від несуттєвого. Таке розуміння повністю відповідає еволюційній теорії К. Р. Поппера, проте важливо розуміти, що «вибіркова понятійність» зорового сприйняття є перцептивним ідеалом, тоді як на практиці дія цього механізму є не завжди бездоганною. Далі розглянемо когнітивну функцію сприйняття.

5.3. Категоризація як когнітивна функція сприйняття

Як відомо, кількість реалій, що фіксуються людським зором, значно перевищує кількість відповідних їм номінацій. Через обмеженість обсягу пам'яті людина узагальнює зорові враження і відбиває їх порівняно невеликим числом назв. Людське око може сприймати два-три мільйони відтінків кольорів, проте людина має у своєму розпорядженні лише 20-25 назв кольору. Це означає, що, сприймаючи той чи інший відтінок кольору, людське сприйняття виділяє його провідну ознаку і відносить колір до існуючої колірної категорії. Як можна переконатися, йдеться не лише про аналогічну формуванню поняття вибірковості зорового сприйняття, а й про таку спроможність сприйняття, як категоризація чуттєвих даних.

Здатність сприйняття категоризувати дані відчуттів підкреслюється і в сучасній когнітивній психології видатними її представниками (Anderson, 1995; Solso, 2000; Gibson, 2014).

Можна визнати, що крім роботи сприйняття пізнання передбачає участь таких вищих когнітивних здібностей, як мислення, свідомість і пам'ять, проте неможливо уявити функціонування мислення (з властивим йому ладом – логікою) або пам'яті без постійної опори на дані сприйняття з властивою йому категоризацією.

Категоризація, що відбувається при сприйнятті, неможлива без допомоги мови. Лінгвістичні відомості підтверджують ідею тісного зв'язку сприйняття та мислення. Так, лінгвісти справедливо звертають увагу на той факт, що дієслова з семантикою сприйняття можуть вживатися у значенні розуміння, знання, тобто у значенні того, що вже є категоризованим, наприклад *Я бачу, що ти не хочеш йти* (розумію); *Він чув про це* (знає). Часто виявляється хиткою і межа між дієсловами сприйняття та буття, порівн. *Його тут не спостерігалося і Його не було*.

Все сказане вище доводить, що перцептивні можливості не зводяться лише до чуттєвого пізнання, а розглядаються як такі, що спираються на нього, але незмінно проявляються в категоризації: можна візуально сприймати явище, але не усвідомлювати його категоріальну приналежність – потрібні когнітивні зусилля з абстрактної уяви наявних можливостей категоризації. Існує безліч доказів, що доводять прояви таких зусиль при сприйнятті, наприклад невизначеність тактильного сприйняття за відсутності наданої мисленням розпізнавальної або пізнавальної установки або «відфільтрована» мисленням константність зорового або аудіосприйняття: людина сприймається як людина на будь-якому віддаленні від глядача, а мова, як правило, сприймається навіть у разі неточності її артикуляції.

5.4. Функціональна асиметрія півкуль мозку та її роль у механізмі сприйняття

Результати нейропсихолінгвістичних досліджень, здійснених у головному мозку людини, свідчать про те, що (у правшів, які становлять переважну більшість людей) функцію розпізнавання виконує права півкуля, а категоризацію – ліва. Історія розвитку людського мозку є історія руху думки конкретної з правої півкулі до думки абстрактної у лівій півкулі. Ліва півкуля обробляє інформацію дискретно, послідовно, аналітично, тобто у процесі категоризації, а права півкуля обробляє інформацію цілісно, одночасно, синтетично. Механізми цілісно-формального, конкретного пізнання, властиві правій півкулі, формуються від народження до 5-6-річного віку, а здійснювані лівою півкулею за загальними, абстрактно сприйнятими ознаками класифікації вважаються більш-менш досконалими до 14-16 років (Sperry, 1982). Поняття спеціалізації півкуль людського мозку співвідноситься з поняттями вербальної та образної складових пам'яті в концепції А. Пайвіо: пам'ять людини багато в чому визначається наявністю сполучних зв'язків між лівою півкулею, в якій зберігаються слова в їх звукових оболонках, та правою півкулею з її запасом візуальних образів (Paivio, 1975).

На підставі сказаного про сприйняття як найважливішої складової когніції нескладно дійти висновку, що завдяки лівопівкульній категоризації сприйняття є мотиватором, який

забезпечує відповідну якість логічності мислення і – через неї – мови. Нескладно припустити, що та чи інша якість логічності зумовлюється відповідним ступенем сприйняття.

6. Ступені сприйняття як кореляти етапів логічної еволюції мислення та мови

Поняття ступенів сприйняття розглядається на окремих (у рамках статті – узагальнено перелічених) прикладах когнітивної – логічної та мовної – еволюції шимпанзе, дитини, первісної чи давньої людини та сучасної цивілізованої дорослої людини.

6.1. Синкретичне сприйняття як причина нерозвитку логічної та мовної здібностей

Як добре відомо, поняття «синкретизм» застосовується для позначення цілісних, нерозчленованих уявлень, які також називають гештальтними. Воно виникло в етнопсихології, а потім швейцарським психологом Е. Клапаредом було введено в дитячу психологію (онтопсихологію): вчений зафіксував факт ідентичності таких уявлень у дітей та первісних людей. Представники гештальтпсихології (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка, К. Левін, К. Дункер) звернули увагу на факти цілісного (гештальтного) сприйняття об'єктів-«фігур» на певному «фоні» та сформулювали закони перцептивної організації, перший з яких, «закон близькості», говорить: близькі сутності сприймаються як одне ціле.

У дітей синкретизм проявляється в нерозрізненні ними явищ навколишнього світу та на всіх етапах передмовлення, тобто етапах крику, посмішки, плачу, гуління та холофраз, які є нерозчленованими мовними повідомленнями, що містять у собі, при всій їх структурній лаконічності і зменшуваності від крику до холофраз структурної нерозбірливості, значення цілих фраз. Синкретизм проявляється і в егоцентричності дитячої мови, коли дитина говорить сама з собою, ніби вона голосно думає, говорить лише про себе, не намагаючись пристати на точку зору співрозмовника (Piaget 1954). Дитина не сприймає нікого, крім себе, – це синкретизм несприйняття навколишнього світу внаслідок сприйняття всього світу як самого себе. Згідно зі спостереженнями М. Томаселло, дворічна дитина лише приблизно в кожному четвертому-п'ятому випадку точно відповідає на питання, яке йому ставлять (Tomasello, 2003, 267). Навіть у період розпаду холофраз у віці півтора-двох років такий розпад слід вважати лише формальним. М. Томаселло звертає увагу на те, що в 2 роки діти оперують конструкціями як рамками, окресленими конкретним дієсловом з властивим йому управлінням, в які можна підставляти різні іменники (Tomasello, 2003, p. 140), але ці дієслова та іменники мають суто конкретний характер. Наприклад, якщо така дитина говорить про шафу, то має на увазі одну відому їй, а не абстрактну шафу.

У давніх і первісних людей синкретизм проявляється у невідокремленні себе від природи й у нерозрізненні дуже багатьох явищ навколишнього світу, а також у нерозвитку з віком їх когніцій, коли в дитячому та дорослому стані люди мають однакові когнітивні здібності (Mead, 1954). У мовах первісних народів зустрічається явище, яке нагадує холофрази дитячого мовлення і яке можна назвати розпадом інкорпорацій: конкретизація уточнювачами небагатьох у таких мовах дієслів, що мають вельми невизначену семантику. Так, у папуаській мові калам є всього 95 дієслів, з яких активно вживається лише 25, внаслідок чого мала кількість каламських дієслів при позначенні великої кількості дій та станів компенсується великою кількістю поєднань дієслів з показниками відсутньої у дієслів семантики (Pawley, 1991). Аналогічним чином розвивалися знакові системи графіки, спочатку егоцентрично зрозумілі лише тим, хто писав знаки, не враховуючи ясність розуміння зображених знаків потенційними читачами. Наприклад, лінійне письмо ахейців був настільки складним для сприйняття, що його можна порівняти з сучасною стенографією, оскільки лише той, хто робить записи, може без особливих труднощів їх зрозуміти. Егоцентричною була письмова мова в давньогрецьких і, пізніше, у перших давньоруських-давньоукраїнських текстах,

створених на зразок грецьких. Вона являла собою слова, написані однаковими за розміром літерами і не відокремлені не тільки пунктуаційними знаками, але й пробілами.

Сучасні цивілізовані люди теж іноді демонструють перцептивний синкретизм, коли не розрізняють різні явища, нерідко супроводжуючи таке нерозрізнення емоційним риторичним питанням «Та яка різниця?».

У сучасній лінгвістиці синкретизмом прийнято називати збіг (суміщення, синтез) функціонально різних категорій в одній формі, що є характерною особливістю синтетичних мов. Однак насправді синкретичні явища тією чи іншою мірою спостерігаються в усіх мовах світу на всіх їхніх рівнях (у межах статті ми можемо навести лише окремі приклади). Так, на перетині фонетики та орфографії спостерігаються синкретичні за вимовою афrikати та невимовні голосні й приголосні. На рівні лексики ми досі бачимо констатацію абсолютної синонімії (особливо часто в українській мові). На рівні морфеміки та словотвору теж спостерігаються абсолютно синонімічні афікси. На рівні морфології ми дійсно бачимо поєднання в одній формі кількох граматичних значень (найяскравіший виняток тут становлять аглютинативні мови). Навіть на рівні синтаксису ми бачимо можливості висловити думку різними способами за частої відсутності зафіксованої семантичної чи стилістичної різниці між цими способами.

Перейдемо до наступного, в еволюційному сенсі – більш вищого, ступеня сприйняття, який у психології своєї назви не отримав (хоча і був там описаний як перцептивний механізм), через що ми змушені дати йому назву.

6.2. Поверхнєве сприйняття як детермінант початкової стадії розвитку логічної та мовної здібностей

Здійснювана при сприйнятті категоризація в ідеалі ґрунтується на бездоганній диференціації, внаслідок чого будь-яке явище виглядає структурованим. Однак до сприйняття всіх ознак дитина, первісна людина, а не так рідко і цивілізований дорослий доходять не відразу: між етапами перцептивного синкретизму і сприйняття всіх ознак виявляється ще один важливий етап, який раніше окремим ступенем сприйняття не вважався.

Психологи відзначають, що при сприйнятті чогось «виявлення та інтерпретація сенсорних сигналів» визначаються двома факторами: енергією стимулу, що відчувається сенсорними системами та мозком, та знанням, збереженим у пам'яті. Перший фактор психологами уточнюється: перш за все сприймається та енергія стимулу, яка має більшу силу. Важливим показником є відстань до стимулу: за рівної сили енергії в різних стимулів передусім сприймається той, що ближче (Solso, 2000, 100).

Сказане підтверджується даними зорового сприйняття у дошкільнят: воно відрізняється нестійкістю, фрагментарністю, і навіть такими явищами, як побіжність і блукання погляду, що зумовлюють випадковість сприйняття. У цьому сенсі показовим є широко відомий серед психологів експеримент, проведений знаменитим дитячим психологом Ж. Піаже спільно з його помічницею А. Шемінською. Дві однакові судини самі діти 4-5 років наповнюють рівною кількістю намистин. Коли вміст однієї з судин (інша залишається як контрольний зразок) на очах у цих дітей пересипається в третю судину іншої форми, вищу і тоншу, випробовувані вирішують, що кількість намистин у новій судині змінилася: на думку одних, намистин стало більше, тому що нова судина вище, на думку інших, – менше, тому що вона тонше (Piaget, 1945).

При первісному сприйнятті спостерігається та сама орієнтація на найближчу, найчастіше випадкову, ознаку. Відомий етнограф і психолог Л. Леві-Брюль наводить безліч таких фактів, наведемо деякі з них: тубільці визнали, що особливий головний убір і сутана священника-місіонера є причиною посухи, а прибитий до пальми портрет королеви Вікторії – причиною епідемії плевриту; побачивши зображення птаха у вигляді тіні на стіні, показане вченим, і вдало сходивши на полювання наступного дня, тубільці потім щоразу просили вченого

показувати цього птаха напередодні полювання; тубілець, який невдало сховався на полювання або рибалку, повертаючись додому і ламаючи голову над тим, хто зачаклував його лук і сіті, бачить одноплемінника, що випадково проходить повз нього, і вирішує, що чаклунство застосував саме цей одноплемінник; якщо мре худоба, спостерігається поганій урожай чи у хатину вдарилася блискавка, це результат чаклунства недоброзичливців (Lévy-Bruhl, 1931).

Широкої популярності набув експеримент з шимпанзе Рафаелем, у якого виробили ланцюг умовних рефлексів: взяти кухоль, відкрити кран, налити в кухоль води і загасити нею вогонь спиртового пальника, за яким лежало яблуко. З усім цим багажем знань Рафаеля посадили одного разу на пліт у центрі невеликого озера і запропонували йому вирішити знайоме завдання – погасити спиртівку і здобути собі яблуко. Кухоль поклали в ящик тут же, на цьому плоту. Поруч із ящиком поклали жердину. А на другому плоту поставили бак із водою, з краном. Як тільки Рафаелю дали можливість діяти, він відкрив ящик, дістав кухоль, перекинув жердину на інший пліт, перебрався на нього, ризикуючи впасти у воду, налив у кухоль води і, з тим же ризиком повернувшись назад, залив вогонь і дістав яблуко. Наступного разу за вогнем знову поклали яблуко, але у бак не налили води. Горів вогонь. За ним ховався ласий видобуток. Навколо була вода озера. Але, привчений наливати її тільки з бака, шимпанзе не зрозумів зачерпнути води за бортом і тому погасити вогонь спиртівки не зміг (про подібну поведінку інших шимпанзе та інших людиноподібних мавп – див. Pruetz, 2007; Read, 2008).

Наведені вище приклади дозволяють зробити такі висновки. Те, що Рафаель не сприймав можливість зачерпнути води просто з озера, що перебуває під ногами, діти не сприймали можливість збереження кількості намистин, а тубілець не сприймали справжніх причин явищ, слід визнати результатами синкретичного сприйняття. Однак те, що Рафаель пішов по добре відомому йому алгоритмові успішних дій, діти фіксували зменшення або збільшення кількості намистин, орієнтуючись або на ширину, або на висоту судини, а тубілець пов'язували причини явищ з предметами та людьми, що раптом опинилися в полі їх сприйняття (у тому числі уявного), свідчить про першу – випадкову – диференціацію ознак і засновану на ній неправильну категоризацію.

Для віднесення об'єкта до будь-якої категорії шимпанзе, дитина чи первісна людина має сприйняти її суттєві та несуттєві ознаки. Але до такого сприйняття шимпанзе, дитина цього віку або первісна людина ще не готові через недорозвинення на цьому етапі лівої півкулі мозку. У ході пізнання, спираючись на можливість розвитку, надані їм на цьому етапі еволюцією, шимпанзе, дитина або первісна людина, блукаючи по об'єкту незафіксованим поглядом, помічають лише одну, найближчу, образно кажучи – таку, що лежить на поверхні, ознаку, яку вважають істотною для категоризації об'єкта. Поява найближчої ознаки у зоні сприйняття може бути з двома можливостями.

Можливість перша: ця найближча ознака насправді в зоні уваги одна. Вона може бути як суттєвою, так і несуттєвою для цього об'єкта, але саме за цією ознакою шимпанзе, дитина або первісна людина відносить об'єкт до відповідної категорії, до якої насправді цей об'єкт може не мати відношення.

Можливість друга: при сприйнятті об'єкта найближча ознака в зоні уваги не одна, тобто спостерігається альтернатива ознак, але сприймається лише одна. Саме така ситуація спостерігається в досвіді Ж. Піаже та О. Шемінської з намистинками: діти могли сприйняти лише одну ознаку, але, оскільки в цьому випадку найближчими виявились дві ознаки – зменшення за шириною та збільшення за висотою, – блукаючі дитячі погляди з властивою блуканню випадковістю фіксували ознаки або одну, або другу.

Назвемо таке сприйняття поверхневим. Це другий, початковий у плані диференціації, ступінь сприйняття. Важливість і в той же час складність цього етапу сприйняття полягає в тому, що тут сходяться дві спрямовані одна проти одної тенденції: синкретизм (бездіяльність лівої мозкової півкулі) та диференціація (початок функціонування цієї півкулі). Образно кажучи, на цьому етапі сприйняття, що перебуває в синкретичній трясовині, робить з неї

перший, еволюційно-диференційуючий, але далеко не завжди вірний крок категоризації. Випадки правильної категоризації «за найближчою ознакою», що являють собою щасливі збіги мізерної перцептивної потенції з істиною, безумовно, зустрічаються. Але очевидно, що набагато частіше поверхнево сприйняті ознаки виявляються помилковими підставами для бездоганних за формою логічних висновків, які саме внаслідок таких підстав виявляються помилковими.

У дітей поверхневе сприйняття спостерігається дуже часто та в різних сферах їх життєдіяльності. Так, вже на стадії гуління спостерігається такий перцептивний прояв, як дотримання закону інерції при засвоєнні звуків язика: артикуляційні можливості дитини настільки обмежені, що в його «мові» після зубного приголосного обов'язково слідує близький йому за місцем утворення передній гласний, а після приголосного задньопіднебінного – голосний задній (Davis & MacNeilage, 2002).

Відомо, що основний масив досинтаксичної граматики (тобто словотвірна продуктивність та морфологічна регулярність) засвоюється до 6 років, проте вищий її рівень – синтаксичний – і у 12-річному віці сприйнятим та пізнаним назвати важко.

Ще у XVII столітті логіки Пор-Рояля А. Арно і П. Ніколь критикували поверхневе сприйняття, що спостерігалось у їхніх дорослих сучасників, дорікаючи їм у тому, що вони рідко розглядають речі у всіх подробицях, судять про них за найсильнішим своїм враженням і сприймають тільки те, що їх більше вражає. На думку авторів, вельми властива людям помилка – поверхнево судити про вчинки та наміри інших, і роблять вони її лише через неправильний висновок, коли, не маючи ясного уявлення про всі причини, здатні викликати деяку дію, цю дію відносять лише до якоїсь однієї причини, хоча вона може бути викликана й іншими причинами (La logique..., 1752). Навіть побіжний погляд у минуле дозволяє помітити, що ще зовсім недавно, у XVIII-XIX ст., наші предки в основній своїй масі не сприймали справжніх причин явищ, що відбуваються навколо них, поверхнево пояснюючи ці явища дією містичних сил. Саме поверхневим сприйняттям зумовлена відбита у мовах наївна картина світу, зокрема обертання Сонця навколо Землі.

Поверхневе сприйняття демонструють і сучасні дорослі цивілізовані. Очевидно, що їх поведінка мало чим відрізняється від поведінки шимпанзе Рафаеля, наприклад, коли вони, випадково дізнавшись дорогу через новий для них район, потім ходять тільки цим шляхом, навіть не намагаючись дізнатися, чи немає через цей район шляху більш короткого. Саме поверхневим сприйняттям пояснюються всі допущені людством помилки, від техногенних катастроф, глобального потепління та необачно розв'язаних воєн до необміркованих політичних рішень, нещасливих шлюбів та чорнильних ляпок.

Здається, людство має право розраховувати на відсутність поверхневості сприйняття у науці, проте вчені теж не застраховані від його проявів. Саме подолання поверхневого сприйняття у науці й стимулює її розвиток.

Звичайно, поверхневе сприйняття відображене і в мовних структурах, особливо у сфері синтаксичного узгодження однорідних членів речення, де узгодження раніше відбувалося, а зараз відбувається все рідше (але в деяких випадках ставати логічніше не збирається) завжди з першим з однорідних членів, погоджуючись з ним перш за все в числі. Наприклад, в англійському словосполученні *my mom and dad* і в українському словосполученні *українська мова та література* неможливо цілком впевнено стверджувати, що *dad* теж *my* і що *література* теж *українська*, оскільки згідно з формальною логікою узгодження ад'єктивів тут має відбуватися у множині, адже цього вимагають однорідні члени, що виражені іменниками. В англійській мові сьогодні немає такої граматичної можливості, оскільки поверхневе сприйняття було виявлено далекими предками сучасних носіїв англійської мови, коли вони стихійно позбавили англійську мову узгодження ад'єктивів, звичайно, не подумавши про узгодження їх у числі з однорідними членами речення (деякі сучасні носії англійської мови як рідної, усвідомивши після наших пояснень нелогічність цього узгодження, пропонували

таке – лексичне – вирішення цієї проблеми: *my mom and dad both*). В українській мові, як і в інших флективних слов'янських, можливість узгодження в такому прикладі у множині ускладнена консервативністю відносних прикметників, які консервативні носії української мови, як і такі ж носії інших флективних слов'янських мов, поки не наважилися узгоджувати у множині з однорідними членами речення, хоча граматично таку можливість вони мають, адже в українській та і інших флективних слов'янських мовах якісні прикметники, а також займенники таке узгодження мають.

Міжмовні відмінності відомі на всіх рівнях зіставних мов, наприклад, на фонетичному рівні:

Кількісні показники фонемного складу мов значно різняться. Так, зокрема, в тайтянській мові лише 14 фонем, а в убихській мові аж 81. Звичайно в мовах від 20 до 40 фонем (в українській 38, в російській 39, в англійській 44, в німецькій 33, у французькій 35, в італійській 29, в іспанській 24, в грузинській 33). Ще більша розбіжність стосується кількості голосних і приголосних. Так, в українській мові 6 голосних, в російській 5, в англійській 20, в німецькій 15, у французькій 17, в італійській 7, в іспанській 5, у шведській і в норвезькій 10, абазинській і оранта – 1. У полінезійській самоанській мові є тільки 9 приголосних, в багатьох інших мовах кількість приголосних досягає 60 і більше (наприклад, в абхазькій мові). Різним є і співвідношення голосних і приголосних (пор.: в італійській – 7 і 22, в іспанській – 5 і 19, у французькій – 17 і 18, у тайській – 9 і 12, у словенській – 18 і 21, в сербській – 18 і 24) (Kochergan, 2006, s. 110).

З цього опису розуміємо, що міжмовна різниця зумовлена поверхневим сприйняттям можливостей створення звуків. Коли ми бачимо різницю у внутрішніх формах еквівалентів укр. *вікно*, англ. *window* та фр. *fenêtre*, ми розуміємо, що це результат поверхнево-випадкового сприйняття ознаки, покладеної в основу номінації. Коли ми бачимо, що в більшості мов світу *заєць* і його еквіваленти метафоризуються за ознакою боягузтва, а в американському варіанті англійської – за ознакою швидкості (американці називають зайцем успішну людину, яка все встигає), ми розуміємо, що це поверхнево-випадкове сприйняття ознаки, за якою відбувається метафоризація. Коли ми бачимо міжмовні відмінності у лексичних та граматичних категоріях, ми розуміємо, що ці відмінності пояснюються поверхневим сприйняттям можливостей їх створення. На зорі існування мов, особливо в безписемний час, їх носії ніяк не могли думати про те, які мовні структури їм створювати і з яких альтернатив обирати найкращі складові, адже навіть сьогодні про такий вибір замислюються лічені лінгвісти, наприклад, М. Епштейн з його інноваційною ідеєю створення нового лінгвістичного напрямку – проективної лінгвістики, похідної від такої створеної вченим мотодологічної бази, як філософія можливого (Epstein, 2019),

Іноді нам доводиться чути, що мови є різними тому, що є породженням різних національних культур. Така теорія критики не витримує, оскільки виходить із аксіоми «всі культури різні» і не передбачає пошук відповіді на питання про те, чому всі культури різні. Відповідь на таке питання теж можлива з позицій запропонованої нами теорії: міжкультурні відмінності також є результатом поверхневого сприйняття можливостей їх розвитку, адже культури створюються людьми, яким, особливо на ранніх етапах їхнього культурного розвитку, властиве насамперед поверхнєве сприйняття.

Зі сказаного випливає, що відповідь на запитання «Чому мови є такими різними?» має бути такою: тому що наявні сьогодні мовні структури – результат випадкового, поверхневого й дуже давнього сприйняття можливостей їхнього створення.

Еволюційним за своєю суттю подоланням такого сприйняття є наступний ступінь сприйняття, який забезпечує еволюцію мислення, мов і культур набагато успішніше за два перших ступеня сприйняття.

6.3. Альтернативне сприйняття як детермінант нормальної стадії розвитку логічної та мовної здібностей

Еволюція сприйняття в усіх живих істот незмінно пов'язана з можливостями його розширення. Так, група шимпанзе, яка мешкає не в лісі, а в савані (місцевість Фонголі в Сенегалі), де можливості сприйняття незмірно ширші, ніж у лісі, демонструє більший когнітивний прогрес, ніж їх лісові побратими: саванні шимпанзе ховаються від спеки в печерах, виготовляють списи для полювання на галаго та успішно полюють на них (Pruetz, 2007). Багато вчених на підставі докладного огляду результатів досліджень житла предків сучасної людини доходять висновку, що еволюція гомінід була пов'язана з поступовим виходом з лісових біотопів у все більш відкриті – аж до савани, і чим далі гомініди просувалися в савани, тим більший попит виникав на розвиток комунікативної системи. Тобто людина когнітивно розвивалася, у тому числі розширювала можливості комунікації, в міру розширення можливостей сприйняття, що надаються насамперед відкритим простором.

Говорячи про інтелектуальний розвиток дитини, Ж. Піаже повідомляє й про ставлення дитини до нововведень, що сприймаються ним: новий факт повинен бути досить подібним до раніше відомого, щоб пробудити інтерес, і водночас досить відмінним від нього, щоб не викликати пересичення. Реакції дитини полягають у таких випадках у відтворенні нового факту, але відтворенні з варіаціями та активним експериментуванням, метою яких є виділення з цього факту нових можливостей (Piaget, 1965, p.160). З другого висновку, який стверджує можливість сприйняття альтернативи, випливає, що якщо у нового факту нові можливості не виявляються, то він «за непотрібністю» зі сприйняття виключається (імперативність), але якщо такі можливості виявляються, то новий факт «на законних підставах» залишається співіснувати з вже відомим фактом (диспозитивність). Таке сприйняття є можливим лише за розвиненої спроможності абстрагування: без відволікання від одного із збереженням його у пам'яті альтернативне сприйняти неможливо.

Сприйняття, яке категоризує альтернативи імперативно чи диспозитивно, логічно розділити на два види та позначити як альтернативно-імперативне сприйняття та альтернативно-диспозитивне сприйняття. Це третій ступінь сприйняття, який слід вважати перцептивною нормою. Зважаючи на те, що про нормальний стан немає необхідності говорити багато, приклади нормального – альтернативного – сприйняття дитиною та сучасним цивілізованим дорослим будь-яких явищ ми наводимо у символічній кількості. Альтернативне сприйняття у первісної людини не розглядаємо, бо, якщо людина демонструє альтернативне сприйняття, вона навряд чи може вважатися первісною (з аналогічної причини не розглядаємо таке сприйняття у шимпанзе).

Перші прояви альтернативного сприйняття спостерігаються у дитини вже в дитинстві. Так, за спостереженнями Т. Бауера, новонароджена дитина після 26-ти тижнів життя навчається нарешті спочатку дотягуватися до предметів і потім хапати їх, а не тягтися до них і здійснювати хапальні рухи одночасно, як це відбувається до цього віку (Bower, 1974, pp. 188-193).

У період з двох до трьох років у дитини спостерігається неможливе без альтернативності сприйняття інтенсивне засвоєння мови, зване «мовним вибухом», який є для дитини стартовим моментом його подальшого когнітивного руху вперед, когнітивного відриву від шимпанзе, що в когнітивному сенсі «залишається на місці». Починаючи з трирічного віку дитини дослідники відзначають у нього зростання каузальних здібностей, сприйняття деталей об'єктів, у тому числі фраз, які раніше сприймалися цілісно (Deacon, 1997, p. 139; Tomasello, 2003, p. 37).

За свідченнями вчених, цілком дорослий ступінь логічності мислення вперше спостерігається у підлітковому віці. Саме тому віковий період 14-17 років є періодом максимально інтенсивної математичної освіти. Однак важливо пам'ятати, що і в цьому, і в зрілому віці рудименти і синкретичності, і особливо поверхневості сприйняття не такі вже й рідкісні.

Філогенетичним аналогом онтогенетичного когнітивного вибуху, що корелює з розвитком альтернативності сприйняття, є когнітивна революція IV століття до н. е., яка за певним збігом загалом випадкових історико-соціально-природних обставин відбулася в цей час у Давній Греції. Філософи-епістемологи, відповідаючи на закиди в тому, що багато здобутків давньосхідних математиків ранніми піфагорійцями були просто запозичені, звертають увагу на когнітивно орієнтований, пояснювальний підхід піфагорійців до цих досягнень: заслуга греків полягала зовсім не в тому, що вони скрупульозно збирали та підсумовували математичні досягнення давньосхідних цивілізацій; там, де математики Давнього Сходу бачили лише завдання на обчислення, яке вирішується шляхом застосування сакральних приписів, греки побачили проблему зовсім іншого порядку, яка стає в них центральною: як довести те чи інше математичне твердження чи правило, розчленовуючи завдання на низку попередніх етапів. Цим піфагорійці продемонстрували альтернативність сприйняття, що означала тоді планетарний початок теоретичної науки.

Таким чином, альтернативне сприйняття, що являє собою перцептивну норму, яка існує у вигляді альтернативно-імперативного сприйняття та альтернативно-диспозитивного сприйняття, дозволяє фіксувати всі ознаки сутностей, що пізнаються, відокремлювати їх суттєві ознаки від несуттєвих, забезпечувати абсолютність логічності висновків і, як наслідок, правильність категоризації сутностей. Саме альтернативне сприйняття є причиною затвердження абстрактності мислення, що в майбутньому має переформатувати поверхневе синтаксичне узгодження *українська мова та література* в альтернативне синтаксичне узгодження *українські мова та література*.

7. Висновки

Все наведене вище дозволяє зробити висновок про цілком обґрунтоване право на існування когнітивно-еволюційної теорії мови, методологічною основою якої є міждисциплінарність, основним положенням якої є когнітивно-еволюційний алгоритм «сприйняття: синкретичне, поверхневе або альтернативне → відповідна логічність мислення → відповідна логічність мови (і відповідна логічність культури)» та головним принципом якої є пояснювальність. (Відповідну логічність культури ми показуємо в дужках, аби підкреслити логічну віданність мовної теорії насамперед мові.)

Сприйняття лише однієї, найбільш помітної, ознаки з неальтернативних чи альтернативних, тобто поверхневе сприйняття, та сприйняття альтернативи ознак, тобто альтернативно-імперативне сприйняття та альтернативно-диспозитивне сприйняття, безумовно, підпадають під загальне поняття диференціації. Однак їх виділення як двох ступенів диференціації, що здійснюється при сприйнятті, виглядає уточненням принципу диференціації, що досі розглядався як поступова диференціація, як перехід нерозчленованих утворень у розчленовані, зокрема малорозчленованих цілісних утворень у більш розчленовані. Виділення ступеня поверхневого сприйняття дозволяє звертати увагу на те, яким чином з нерозчленованої – синкретичної – трясовини виходить «малорозчленоване».

Своєю чергою, перцептивна альтернативність як перцептивна норма дозволяє виявити вражаючу понятійну кореляцію когнітивно-еволюційної теорії мови з філософією можливого, що розробляється М. Епштейном (Epstein, 2019), оскільки сприйняття можливостей є сприйняття альтернатив.

Притаманна когнітивно-еволюційній теорії мови пояснювальність як головний принцип загалом когнітивної лінгвістики дозволяє розкривати причини відмінностей в розвитку не тільки мов (а також мовних груп і сімей), але й пов'язаних з мовами мислення (та культур). Знання таких причин носіями мов може свідомо чи підсвідомо мотивувати їх покращувати свої мови, мислення (та культури), тобто забезпечувати когнітивну їх еволюцію, чим слушно корелювати із запропонованою М. Епштейном філософією можливого, а також з похідною від неї проективною лінгвістикою.

Література

- Anderson, J. R. (1995). *Cognitive psychology and its implications*. 4th ed. New York, NY: W. H. Freeman and Company.
- Bickerton, D. (1990). *Language and species*. Chicago, MI: The University of Chicago Press.
- Bower, T. G. R. (1974). *Development in infancy (A Series of books in psychology)*. San Francisco, CA: W. H. Freeman & Co Ltd.
- Davis, B. L., & MacNeilage, P. F. (2002). The internal structure of syllable. In T. Givón & B. F. Malle (Eds.), *The evolution of language out of pre-language* (pp. 135-154). Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins.
- Deacon, T. (1997). *The symbolic species: The co-evolution of language and the brain*. New York, London: W. W. Norton & Company, Inc.
- Epstein, M. (2019). *A philosophy of the possible*. Boston, MA: Brill | Rodopi.
- Järvilehto, T. (October – December 1998). The theory of the organism-environment system: I. Description of the theory. *Integrative Physiological and Behavioral Science*, 33(4), 321-334.
- Gibson, J. (2014). *The ecological approach to visual perception: Classic edition*. New York, NY: Psychology Press & Routledge Classic Editions.
- Kochergan, M. P. (2006). *Osnovy` zistavnogo movoznavstva: Pidruchny`k* [Basics of comparative linguistics: Textbook]. Kyiv: Vy`davny`chy`j centr «Akademiya» (in Ukrainian).
- Lakoff, J. (1990). The invariance hypothesis: Is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics*, 1(1), 39-74.
- La logique... (1752). *La logique, ou L'art de penser: contenant, outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles, propres à former le jugement* [Logic, or The art of thinking: containing, in addition to the common rules, several new observations, suitable for forming the judgment]. Paris.
- Lévy-Bruhl, L. (1931). *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive* [The supernatural and nature in the primitive mentality]. Paris: F. Alcan.
- Maturana, U. R., & Varela, F. J. (1992). *The tree of knowledge: The biological roots of human understanding*. Boston: Shambhala Publications, Inc.
- Mead, M. (1954). Research on primitive children. In L. Carmichael (Ed.), *Manual of Child Psychology* (pp. 735-780). New York, NY: Wiley
- Mel`ny`chuk, O. S. (1981). Rozvy`tok movy` yak real`noyi sy`stemy [Development of language as a real system]. *Movoznavstvo*, 2, 22-34. (in Ukrainian).
- Paivio, A. (1975). Neomentalem. *Canadian journal of Psychology*, 29, 263-291.
- Pawley, A. (1991). Saying things in Kalam: Reflections on language and translation. In A. Pawley (Ed.), *Man and a half: essays in Pacific anthropology and ethnobiology in honour of Ralph Bulmer* (pp. 432-444). Auckland: Polynesian Society.
- Piaget, J. (1945). *La formation du symbole chez l'enfant* [The formation of the symbol in the child]. Neuchatel: Delachaux et Niestlé.
- Piaget, J. (1954). *The construction of reality in the child* (M. Cook, Trans.). New York, NY: Basic Books, Inc. (Original work published 1937).
- Piaget, J. (1965). *The origins of intelligence in children* (M. Cook, Trans.). New York: International Universities Press, Inc. (Original work published 1936).
- Popper, K. R. (1972). *Objective knowledge: an evolutionary approach*. New York, NY: Oxford University Press.
- Pruetz, J. D. (2007). Evidence of cave use by savanna chimpanzees (*Pan troglodytes verus*) at Fongoli, Senegal: Implications for thermoregulatory behavior. *Primates*, 48(4), 316-319.
- Read, D. W. (2008). Working memory: A cognitive limit to non-human primate recursive thinking prior to hominid evolution. *Evolutionary Psychology*, 6, 676-714.
- Solso, R. L. (2000). *Cognitive Psychology*. 6-th edition. Boston, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore; Allyn and Bacon.

- Sperry, R. (1982). Some effects of disconnecting the cerebral hemispheres. Nobel lecture. *Bioscience Reports*, 2, 265-276.
- Tomasello, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based approach to language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

COGNITIVE-EVOLUTIONARY THEORY OF LANGUAGE: JUSTIFICATION

Sergiy Popov

Doctor of Sciences (Filology), Full Professor,
Foreign Language Instructor,
(NO. 135 of Xingang West Road, Haizhu District,
Guangzhou, Guangdong Province, China);
e-mail: s.leon.popov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3257-6245>

Abstract

This article is devoted to substantiating the cognitive-evolutionary theory of language within the framework of cognitive linguistics. The main principle of cognitive linguistics, “explanation,” serves as the foundation for this theory. It is argued that the need for this theory arises from negative trends in modern cognitive linguistics, such as an excessive focus on studying concepts without a common understanding of the term “concept” and the substitution of the object of cognitive linguistic research with the study of thinking facilitated by language, rather than thinking itself. The article proposes a new theory for cognitive linguistics that aims to explain the mechanism by which the quality of thinking influences the quality of language. Furthermore, it seeks to determine what factors contribute to the quality of thinking and identify the reasons for differences in the development of languages, thinking, and cultures associated with languages. To support this theory, an interdisciplinarity is suggested, which involves incorporating anthropological data from various fields such as philosophy, logic, cognitive psychology, ontopsychology, ethnopsychology, psycholinguistics, neurophysiology, neurolinguistics, ontolinguistics, ethnelinguistics, and primatology. The author argues in favor of the overwhelmingly positive impact of biological and cognitive evolution. While the commonly accepted notion of thinking influencing language lacks complete proof, the article identifies perception as the cognitive structure that ensures the quality of thinking. In line with the idea that the quality of perception affects thinking, which in turn affects language, three degrees of perception are identified: syncretic, superficial, and alternative. Each degree of perception is described alongside linguistic and mental characteristics observed in great apes, children, modern primitive and ancient civilized people, as well as modern civilized people. The article concludes that differences between languages (and cultures) stem from the quality of perception regarding their developmental possibilities. As a result, the cognitive-evolutionary algorithm “perception: syncretic, superficial, or alternative → corresponding logic of thinking → corresponding logic of language (corresponding logic of culture)” is proposed.

Keywords: cognitive linguistics, cognitive-evolutionary theory of language, interdisciplinarity, anthropology, thinking, language, culture, perception.